

L'ofici de traduir a l'exili: flors al pol Nord*

MONTSERRAT BACARDÍ *Universitat Autònoma de Barcelona*

RESUM: Per a molts intel·lectuals, conèixer alguna llengua estrangera, en la diàspora del 1939, va convertir-se en una taula de salvació. Si us plau per força, de seguida van esdevenir intèrprets o traductors. De vegades van exercir-ne en camps de refugiats o de concentració, d'altres vegades, com a ocupacions ocasionals o, al més sovint, com a feines regulars de característiques distintes: des dels traductors autònoms fins als assalariats en organismes internacionals. Rere aquesta diversitat de tipologies, tots compartien, pel cap baix, que havien arribat a la traducció de manera forçada, que s'hi dedicaven per necessitat i que, en el desenvolupament d'aquesta tasca, sofrien un doble exili: territorial i lingüístic.

PARAULES CLAU: Traducció catalana, exili, 1939, traducció professional

ABSTRACT: For many intellectuals, knowing a foreign language in the 1939 diaspora became a lifeline. They became interpreters and translators by force. Sometimes they translated in refugee camps or concentration camps, other times they did occasional translation work, but more often than not is they did various kinds of regular translation work, either as freelancers or working in-house for international organisations. All these different types of translators shared one common trait: that they were forced into becoming translators and did so out of necessity. Another common trait is that they were exiled not just geographically but also linguistically.

KEYWORDS: Catalan translation, exile, 1939, professional translation

Amb la seva expressivitat característica, única, Mercè Rodoreda afirmava el 1972, en una entrevista de Montserrat Roig: «Escriure en català a l'estranger és el mateix que voler que floreixin flors al pol Nord» (ROIG 1976, p. 168). I traduir al català? Naturalment, era tant o més difícil. Des de Mèxic, el 1949, Manuel Andújar ja observava que els catalans exiliats havien hagut d'habituar-se a una «doble vida» lingüística, a una mena de «diglòssia» mig eixorca o mig esquizofrènica a causa de

* Aquest article s'inscriu en el Grup d'Estudi de la Traducció Catalana Contemporània (GETCC) (2009, SGR 1294), reconegut i finançat per l'Agència de Gestió i Ajuts Universitaris de la Generalitat de Catalunya, i en el projecte «La traducció en el sistema literari catalán; exilio, género e ideología (1939-2000)», amb el número de referència FFI2010-19851-C02-01, finançat pel Ministerio de Ciencia e Innovación.

la força de les circumstàncies: «para sus intelectuales, la lengua materna –tanto en América como en Francia– queda inutilizada como instrumento de trabajo remunerador, desaparece asimismo el amplio y habitual núcleo de lectores que permiten ediciones de gran público. Carecen de oportunidad y estímulos, en grado angustioso» (ANDÚJAR 1949, p. 9). Faltava, en efecte, el públic i faltaven totes les baules del mercat literari. El creador estava sol davant la seva obra. I el traductor? Quina era la seva «obra»? Qui la hi encarregava? Ningú, és clar. Havia desaparegut la força motriu de la majoria de les traduccions modernes. Si volia reescriure alguna comèdia o alguna novel·la admirada, era ben lliure de fer-ho, però sabia que l'hauria de desar al calaix. Traduir al català, a l'exili, era si fa no fa com escriure: flors al pol Nord.

Tanmateix, el del 1939, l'únic de tots els exilis que va originar «un autèntic moviment de cultura català, com si es tractés d'un transplantament a un altre país» (MANENT 1993, p. 133), va despertar una febre creadora que va concretar-se en un cúmul d'obres literàries, originals i traduïdes, d'una importància cabdal. Quins camins hauria seguit la poesia de Carles Riba sense el pelegrinatge del desterrament? I la narrativa de Pere Calders? I el teatre de Joan Oliver? «La literatura catalana de l'exili se l'ha de veure com un tot, un conjunt; com l'intent de crear, tot i la precarietat, una literatura completa» (CASTELLANOS 2000, p. 37). La relació de primeres figures que van escriure en català a fora és molt llarga, i reconeguda. La dels traductors, en canvi, no ho és tant, ni de coneguda ni de reconeguda. A més, quan hom es refereix a aquesta faceta, sovint és despatxada amb alguna frase vaga o algun adjectiu imprecís. El primer gran especialista en la matèria, Albert Manent, a *Literatura catalana a l'exili*, asseverava: «La llista de traduccions és minsa. Calia una cultura normal perquè les versions d'obres estrangeres fessin costat a les obres dels autors del país. I a l'exili hom donava prioritat a les obres originals» (MANENT 1989, p. 220). Amb tot, quan res no era normal, a centenars o milers de quilòmetres de distància i sense perspectives de difusió, Agustí Bartra, Xavier Benguerel, Josep Carner-Ribalta, Joan Oliver o Ramon Xuriguera van dedicar moltes hores de lleure –o de deures– a fer dir en català el que Eliot, Poe, Valéry, Molière o Flaubert havien dit en les seves llengües. Traduien per a ells mateixos –com hi escrivien–, per raons diverses: des de les de tipus més íntim (a tall d'experiència literària, bàsicament) fins a les de caire més polític (amb vista a un hipotètic futur). Sovint les dues causes s'entrellaçaven, com en el cas de Benguerel: si, d'una banda, «traduïa pacientment, apassionadament, ara un vers, ara l'altre, sobretot per tal de sentir-me cada dia més aplomat en l'ús del meu idioma», de l'altra, s'hi posava «amb l'invencible desig de desintoxicar-me, de venjar-me» (BENGUEREL 1971, p. 74). En el fons, planava la cobejança, si d'altres no eren possibles, d'«un arrelament dins la paraula» (JULIÀ 2011, p. 19).

És clar que, per a conrear aquesta traducció creativa a una llengua expatriada, calia una certa estabilitat personal i professional, més difícil d'atènyer en els primers temps, i principalment en la França ocupada. Les persecucions s'encaçaven. I la traducció, en aquell món desballestat, podia treure d'un mal pas o fins i tot esdevenir un mitjà de supervivència. En els camps de refugiats o en els camps de concentració, els «intèrprets» adquirien un estatus i uns privilegis inestimables, potser tant com la vida mateixa. Armand Obiols o Pere Vives ho van experimentar. Amb nul·la fortuna el darrer, que va morir a Mathausen el 1941. Una mica abans, el 27 de desembre de 1939, escrivia a Agustí Bartra: «Faig d'intèrpret de la companyia i el meu tracte directe amb els francesos i la feina, que és distreta, m'ocupen el temps, gosaria a dir agradablement» (VIVES 1972, p. 48). El fet de conèixer una llengua estrangera constituïa una taula de salvació; si més no, momentàniament.

No cal dir que, per a aquests traductors forçats, la llegua d'arribada no era la pròpia. Era l'«altra» o una «altra», apresada o apresada des de la infantesa o a la joventut. També van haver de servir-se'n la majoria dels traductors ocasionals o «professionals» expatriats. La seva, la que continuaven fent servir per a l'obra pròpia, no era remunerada fora del país, de manera que patien una «situació de desavantatge davant altres escriptors de la península [...] que pel fet d'escriure normalment en castellà trobaren moltes portes obertes» (DURAN 1998, p. 10). No resulta estrany que s'hagi afirmat que «els catalans foren, en cert sentit, uns exiliats per al propi exili republicà» (MURIÀ ROURET 2004, p. 39). Els desplaçats a l'Amèrica del Sud van recórrer al castellà amb relativa facilitat; a d'altres terres, ja depenia de les competències lingüístiques de cadascú.

En qualsevol cas, la traducció significava una font d'ingressos immediata, indispensable en la provisionalitat en què molts exiliats van viure una pila de mesos o d'anys –o, segons com, sempre. Així, no és hiperbòlic sostenir que «fue el exilio causa principal de muchas de las dedicaciones a la traducción literaria» (RUIZ CASANOVA 2003, p. 52),¹ com tants d'altres exilis ho han estat arreu, atès que, generalitzant, pot entendre's «la Historia de la Traducción como la Historia del Exilio» (RUIZ CASANOVA 2011, p. 200). En el del 1939, tan massiu, tan preparat intel·lectualment i tan compromès ideològicament, «los emigrados [...] escribieron infinidad de libros, los tradujeron por millares» (MARTÍNEZ 1959, p. 11). Només a Mèxic, pot fer-se el balanç, a l'engròs, de «varios cientos de traducciones realizadas por catalanes» (FÉRRIZ ROURE 1998, p. 13). Molts en van viure en alguna època, curta o llarga, en països diferents: Víctor Alba, Jordi Arquer, Agustí Bartra, Pere Bosch Gim-

1. L'exili va provocar la traducció, i, de vegades, la traducció va originar l'escriptura. Segons la percepció de Vicenç Riera Llorca, la trajectòria de l'advocat i polític Odó Hurtado, de «vocació tardana», respon a aquesta conjuntura: «el desig d'escriure textos propis li va venir a Mèxic, en haver de fer treballs de traducció» (RIERA LLORCA 1994, p. 197).

pera, Just Cabot, Pere Calders, Ferran Canyameres, Josep Carner, Manuel Duran, Ramon Fabregat, Lluís Ferran de Pol, Josep Ferrater Mora, Núria Folch, Josep M. Francès, Sebastià Guasch, Odó Hurtado, Cèsar-August Jordana, Joan Mascaró, Anna Murià, Eduard Nicol, Armand Obiols, Joan Oliver, Teresa Pàmies, Núria Parés, Carles Riba, Vicenç Riera Llorca, Joan Roura-Parella, Joan Sales, Martí Soler, Rafael Tasis, Joaquim Xirau... (BACARDÍ 2009).

Les condicions laborals d'aquests galiots de la traducció sovint eren bastant penoses.² Amb independència dels migrats guanyats que n'obtenien, de vegades els mancaven els recursos més elementals per a emprendre la tasca, com una simple màquina d'escriure, tal com requeria Rafael Tasis a Ferran Canyameres el 4 de novembre de 1942: «Parlant de màquina: si me'n poguéssiu proporcionar una, podria fer les traduccions de Simenon, de les quals hem parlat, directament a màquina» (CANYAMERES 1996, p. 57).

El cas de les versions castellanes de Georges Simenon resulta il·lustratiu del que podríem anomenar traducció «professional» circumstancial. En el París ocupat pels nazis, l'escriptor i home de negocis Ferran Canyameres va muntar «una operació editorial i empresarial de les de més envergadura del primer exili català» (PLA 2009, p. 82). En essència, consistia a traduir i a publicar en castellà les novel·les de Simenon, per mitjà de la nounada editorial Albor, la qual havia d'establir-se a Barcelona tan bon punt les circumstàncies polítiques ho permetessin. D'entrada, Canyameres es va comprometre a traduir vint obres, sota la premissa que l'escriptor belga solia imposar: «un sol editor a cada país i, si això era possible, també un sol traductor» (PLA 2009, p. 80). En aquestes versions, com a traductor, sempre hi va figurar el mateix nom: *F. Cañameras*. Els rèdits d'una indústria tèxtil feien possible que no hagués de lliurar-se a la traducció com a mitjà de vida, per la qual cosa podia proporcionar feina a altres exiliats que la passaven magra. Canyameres va repartir traduccions d'obres de Simenon als amics de París, que no van signar mai, segons les demandes o les necessitats de cadascú: Just Cabot, Sebastià Gasch, Frederic Pujulà, Antoni Romigosa o Rafael Tasis (més endavant, als anys cinquanta, van ser rellevats per Lluís Capdevila, Àngel Ferran, Josep M. Lladó o Cèlia Suñol).³

2. Com també ho devia ser, en més d'un cas, el bagatge i la preparació per a executar la feina amb solvència. El capteniment de Pere Matalonga potser resultava extrem: «Matalonga no coneixia cap llengua estrangera, llevat d'unes vagues nocions de francès, i no estava capacitat per fer traduccions [...]; però ell es presentava com un traductor capaç. Temps abans li havien donat a traduir un llibre d'Edmond Jaloux. El va desenquadrar i amb un dels plec a la butxaca anava de cafè en cafè, a la recerca d'algun amic que conegués poc o molt el francès i quan el trobava deia: "Escolta, tu, estic fent una traducció i de sobte m'he trobat amb una dificultat... Què vol dir exactament això?" assenyalava una frase i entre línies anotava el que l'amic li traduïa. "I aquí, més endavant, veus, hi ha una cosa..." Es repetia l'operació i Matalonga se n'anava a un altre cafè, on trobava algú que li resolava unes quantes frases més. I així anava avançant la traducció» (RIERA LLORCA 1994, p. 208).

3. Es dona la circumstància que als anys 1920 Ferran Canyameres havia fet de «negre» d'altres tra-

Amb algunes excepcions, és difícil de saber qui va fer què, atès que, per exemple, «sembla que Tasis va traduir catorze llibres de Simenon en només quatre mesos» (PLA 2007, p. 108). El traductor més prolífic, mà dreta de Canyameres, va cooperar amb altres, com testimonia el *Diari íntim* del mateix Canyameres, que el 14 de desembre de 1942 escrivia: «Tasis [...] m'ajuda a passar a màquina una traducció de Simenon» (1972, p. 275); pocs mesos després, el 18 de maig de 1943, reblava: «Tasis em diu que ell farà la traducció que Romigosa havia començat. Millor. Tasis no bada» (1972, p. 312). A voltes es tractava, doncs, d'una tasca col·lectiva, sempre a preu fet, sempre anònima. Fins i tot Canyameres la considerava un mer entreteniment entremig de l'escriptura pròpia: «és una feina distreta per bé que mecànica» (CANYAMERES 1972, p. 167), anotava el 30 de juny de 1942; o, més explícitament, el 23 de setembre del mateix any consignava «l'afany de començar un altre llibre. Les traduccions em serveixen de sedant, però prefereixo crear, sobretot ara que em sento en disposició de fer-ho» (CANYAMERES 1972, p. 227). La devoció per l'univers de Georges Simenon no era prou colpidora per a delir-se de fer-se'l seu, de reescriure'l en uns mots que, d'altra banda, no eren ben bé els seus. Amb els seus, hi confegia el *Diari íntim*, poesia o biografies.

Passada aquesta època, cap de la colla dels traductors que s'ocultaven rere la signatura *F. Cañameras* no va dedicar-se més a la traducció «professional» a una «segona» llengua. Més endavant, un cop retornats al país, Canyameres i Tasis van publicar algunes traduccions al català. Per a d'altres, sobretot si havien recalat a Sud-Amèrica, l'exili va ser més llarg, i la traducció es va convertir en el principal guanyapà. La coneixença de la llengua de treball ho feia factible, com també l'auge d'una indústria editorial que va capgirar-se amb l'arribada dels exiliats republicans espanyols: a Mèxic, «el 1940 se puede considerar el año del arranque definitivo» (FÉRRIZ ROURE 1998, p. 19).⁴ S'hi havien establert Joan Grijalbo, Estanislau Ruiz Ponsetí, Fidel Miró o Neus i Tomàs Espesante, i hi havien fundat o hi havien dirigit Atlante, Grijalbo, UTEHA, Libro Mex o Era. Mentre Europa s'enfrontava en una conflagració devastadora i mirava de superar una costeruda postguerra, aquestes empreses, amb les argentines Poseidón i Sudamericana de Joan Merli i d'Antoni López Llausàs, van apostar per les traduccions i van oferir inaudites possibilitats de

ductors: bàsicament, de Lluís Capdevila, el qual no sempre presentava les traduccions com a tals; a més, Canyameres, «ajudava a la traducció a l'espanyol d'*El català de la Manxa*, de Santiago Rusiñol» (ERILL I PINYOT 1999, p. 104-105).

4. Teresa Ferriz Roure comenta amb més detall aquesta (re)naixença editorial en un altre treball: «Las grandes empresas editoriales mexicanas se llenaron de traductores, linotipistas, correctores de pruebas, atendedores, cajistas, prensistas, diseñadores gráficos e ilustradores refugiados; y numerosísimas casas editoras se iniciaron entonces por empeño de unos desterrados que contribuyeron así al despegue material e intelectual del México post-revolucionario donde, en tan sólo veinte años, se pasó de la existencia de un puñado de casas editoras y tres o cuatro dependencias oficiales que publicaban a prácticamente cien editoriales» (FÉRRIZ ROURE 1999, p. 64-64).

feina als desterrats. Agustí Bartra, Cèsar-August Jordana, Anna Murià i Vicenç Riera Llorca, entre d'altres, s'hi van acollir a mans besades.

Narrador, gramàtic i traductor acreditat abans de la guerra, Jordana va exiliar-se a Santiago de Xile i a Buenos Aires, on va treballar per a l'editorial Sudamericana com a assessor literari, redactor de llibres que no signava i traductor. Entre la trentena llarga de versions que va subscriure, una bona part correspon a obres de divulgació històrico-científica, com els deu volums que va enllestir de la *Historia de la civilització*, de Will Durant; destaquen també cinc títols d'Aldous Huxley i la coneguda *Vida secreta de Salvador Dalí*. En paraules de Domènec Guansé, company d'exili, «s'abismà en aquests treballs amb gust però sense il·lusió» (1971, p. 9). Eren traduccions ben allunyades de les de Shakespeare, Mark Twain o Virginia Woolf, dutes a terme en els feliços anys vint i trenta. El seu món, a l'altra banda de l'Atlàntic, semblava finit; el nou món no passava de ser un «recés obligat de supervivència física i moral, però llastat per les pèrdues» (CAMPILLO 2009, p. 30). Va deixar testimoni del seu engatjament com a treballador editorial (sempre ho havia estat i sempre ho va ser) en la novel·la *El món de Joan Ferrer*, «gairebé autobiogràfica» (GUANSÉ 1966, p. 145):

Altrament, reports. Quants n'havia redactats d'ençà que era a Buenos Aires? Ja passaven de mil cinc-cents. I traduccions, traduccions! Joan veia arrencar-se els volums. Traduccions al català quan era a Catalunya. Traduccions al castellà a Buenos Aires. De l'anglès, del francès, de l'italià... demaneu. (JORDANA 1971, p. 229-230)

Així mateix, hi va reflectir l'absurditat existencial a què, a la impensada, l'exili l'havia conduït:

Vint anys enrere, no tant, formava part d'un corrent poderós, sense abdicar la seva esquerra independència. La seva obra s'articulava naturalment amb l'obra d'altri. Tot construint sentia els colzes dels companys que bastien el mateix edifici. El sentiment d'ésser part en una obra de general i generós profit l'amarava d'una informada sensació de plenitud i escaïença. I ara què? *Edepol!* Reports! Traduccions per a Amèrica! (JORDANA 1971, p. 227)

Agustí Bartra va constituir una empresa amb la seva companya, l'escriptora Anna Murià, en la qual treballaven plegats, en funció de les disponibilitats de cadascú i de les conveniències, si bé de vegades únicament ell va signar la feina, per tal com el seu nom gaudia de més prestigi en la societat literària mexicana. Sigui com vulgui, la producció de Bartra com a traductor impressiona: fent números rodons, una vintena de versions poètiques i una quarantena d'obres en prosa signades. La immensa

majoria al castellà; al català, només sis. El traductor Agustí Bartra va forjar-se a l'exili, a causa de les necessitats econòmiques i, encara més, de la voluntat d'esdevenir un escriptor professional. El 1949 va merèixer una beca de la Fundació Guggenheim per a traduir una mostra de la poesia nord-americana al català i, l'any següent, un nou ajut per a fer-ho al castellà. *Una antologia de la lírica nord-americana* va aparèixer el 1951 a Mèxic. Uns quants mesos després s'editava *Antologia de la poesia norteamericana*, amb força modificacions respecte de la primera. Deu anys van escolar-se fins que no va publicar noves traduccions poètiques, el 1961. A partir d'aleshores, ja no es van interrompre, tant a Mèxic com a Barcelona. No costa gaire d'advertir que el poeta Agustí Bartra, que sovint havia manifestat concebre «la poesia en mi com un valor d'essencialitat total» (RIBERA 1971, p. 15), va expressar-se també per mitjà de les reescriptures, projectant la seva veu en la veu dels poetes que seleccionava i traduïa. Per més que hi intervinguessin els diners, les traduccions poètiques poden considerar-se, ras i curt, traduccions vocacionals. De tota manera, en va signar moltes més de prosa, el doble si fa no fa. El 1955 va preparar una selecció de *Cuentos policíacos y de misterio*, el projecte de traducció de narrativa de més envergadura i amb més continuïtat. Era tot just el primer d'una llarga sèrie de llibres que s'alimentaven mútuament i que diverses empreses editorials van disputar-se durant un parell de dècades.

«Si la lista de sus traducciones es tan extensa, ello se debe en buena parte a la constatación y valiosísima ayuda de Anna Murià, su mujer; sin embargo, es menester aclarar que siempre que se trató de poesía fue Bartra exclusivamente quien se abocó a esta tarea» (MARTÍNEZ PALAU 1989, p. 106), escrivia Esperanza Martínez Palau en la seva tesi, *Agustí Bartra en México*, elaborada amb la complicitat d'Anna Murià (com revela la correspondència intercanviada entre totes dues).⁵ Apropar-se a les traduccions de l'un implica apropar-se a les traduccions de l'altra (BACARDÍ 2006). Per treure el màxim rendiment dels esforços, la parella operava a mitges, en una mena de societat anònima en la qual ella portava el timó o, dit d'una altra manera, hi solia dedicar més hores i solia omplir més pàgines. Resulta plausible que ella participés força en el trasllat de les diverses antologies de contes d'intriga, com també en els diversos encàrrecs d'escàs valor literari. Altrament, en molts no van voler deixar cap tipus de rastre de la seva intervenció, llibres que devien considerar indignes, productes mercenaris. En alguns casos van ometre el nom de l'interpret; en d'altres, van servir-se de pseudònims de mal reconèixer a hores d'ara. Segurament mai no sabrem amb exactitud què van traduir.

La dilatada trajectòria de Vicenç Riera Llorca com a traductor il·lustra les diverses fases per les quals alguns van passar, a mesura que s'estabilitzaven en els països

5. Es conserva a l'Arxiu Històric Comarcal de Terrassa, el qual preserva els fons documentals d'Agustí Bartra i d'Anna Murià.

d'acollida. A la República Dominicana va treballar com a cambrer d'un restaurant de luxe, el Hollywood, «per fer-los d'interpret amb la clientela de parla anglesa», «nombrosa en aquell establiment» (RIERA LLORCA 1994, p. 64). A Mèxic, va entrar com a corrector de proves a la impremta d'Avel·lí Artís, on s'imprimien els llibres del Comité de Propaganda Interaliado, generalment traduïts de l'anglès o del francès: «vaig demanar que me'n donessin un a traduir i me'n van donar uns quants, l'un després de l'altre» (RIERA LLORCA 1994, p. 67), de manera que, fet i fet, «en vaig traduir [...] una dotzena per a les Ediciones Minerva [...]. I més endavant en traduiria unes dotzenes per a diverses editorials mexicanes» (RIERA LLORCA 1994, p. 70). A partir del 1949, i durant disset anys, va treballar a la secció de premsa de l'ambaixada britànica: la feina «consistia en la traducció d'un noticiari que es distribuïa als periòdics de Ciutat de Mèxic i dels estats» (RIERA LLORCA 1994, p. 163) i, de tant en tant, quan arribava alguna personalitat, feia d'interpret amb els periodistes en les rodes de premsa.

Com Riera Llorca, Armand Obiols va aconseguir una plaça de traductor en diversos organismes internacionals de prestigi. Ja s'hi devia haver exercitat mentre triscava, durant l'ocupació alemanya, al camp de Lindemann, a Bordeus. El 1951 va entrar a la UNESCO, a París, i més endavant, el 1955, a les Nacions Unides, a Ginebra, fins que el 1960 va desplaçar-se a Viena per treballar per a l'Agència Internacional de l'Energia Atòmica (depenent de les Nacions Unides), on va romandre fins que va morir, el 1971, en qualitat de revisor de traduccions (SALUDES: 2010, p. 20). Com Jordana, Obiols patia una forma d'alienació respecte de la feina de traslladar papers anodins d'una llengua estrangera a una altra de no tan estrangera. Així ho expressava, confidencialment i brutal, a Mercè Rodoreda en una carta de 26 d'abril de 1960:

Tindrè molta feina encara tota aquesta setmana: el traductor és una bèstia ben pagada que es treu la feina del damunt com més aviat millor o és un retardat mental que en el moment oportú ha sabut treure partit de les circumstàncies per instal·lar-se en un lloc que evidentment era per a gent d'altra mena. Però és inútil queixar-se. Passada aquesta setmana, la feina minvarà, si no m'erro. I al dir minvarà, vull dir que no m'obligarà a estar amorrat vuit hores diàries i una part considerable dels dissabtes a una pila de paperots que han passat ràpidament per les potes d'uns quants endarrerits. (OBIOLS 2010, p. 180)

La traducció industrial no era feta per a un escriptor tan exigent que a penes no va publicar res. Jordana i Obiols, que havien somniat un país pròsper i lliure, s'hi consumien, en les seves expatriacions «daurades». El benestar material que els proporcionaven les feines no els consolaven. Res no mitigava la falta de sentit de les seves vides desarrelades i, implacablement, descarrilades. «Este extrañarse, este extranjerizarse» del «ya no hay *life as usual*» (GUILLÉN 1998, p. 91) els va destruir.

Cal deixar constància, així mateix, del fet que alguns escriptors –pocs– van concebre l'autotraducció d'alguna obra no tan sols com una plataforma de promoció o d'inserció als països d'acollença, sinó com un mitjà d'estricta subsistència. Van proliferar, sobretot, els volums de poesia que contenien versions bilingües: en la combinació català-francès, per exemple, van publicar-ne Alfons Serra-Baldó, Josep Carner o Ventura Gassol. La traducció solia complir el paper d'exercici literari, entre romàntic i estratègic; no obeeïa a cap demanda concreta ni a cap necessitat imperiosa. Agustí Bartra en va treure un profit diferent. En la primera etapa de l'exili americà, a la República Dominicana, va tenir la pensada de traslladar-se el llibre de poemes *L'arbre de foc*, d'imprimir-lo i de vendre'l personalment casa per casa o en lectures públiques. Què podia fer un escriptor que volia viure de l'escriptura en un país sense cap mena d'infraestructura cultural? La seva companya, Anna Murià (que alhora feia de massatgista, també casa per casa), relata l'experiència de recórrer el país per vendre la traducció:

Sortíem de viatge cada fi de mes. Hauria estat perdre el temps, els diners i els llibres anar a qualsevol població quatre o cinc dies després que la gent havia cobrat la mesada. De cada localitat teníem el nom d'una o dues persones que ens podien ajudar; ens hi presentàvem sense avisar, ens fèiem donar la llista dels compradors i demanàvem l'organització d'un recital. Amb recital o sense, col·locàvem tants llibres com podíem, els cobràvem gairebé tots i ens en tornàvem amb uns quants dòlars, més o menys segons la importància del lloc. Bartra donava a l'impressor Moltalvo la meitat de tot el que cobrava, fins a tenir pagada l'edició.

Això durà cinc o sis mesos. (1990, p. 131)

No tothom va poder decidir, lliurement o forçada, d'exiliar-se. Per a una àmplia generació, que sobretot comprèn els nascuts els anys vint, l'exili va ser, segons el bell títol de Núria Pi-Sunyer, «manllevat»: «jo pertanyo a la generació que no se'n va anar a l'exili per voluntat pròpia, sinó com a membre d'una família. Aquest no era cap cas aïllat, ja que el nostre va ser, en general, un exili col·lectiu [...]. Vam assumir que el destí dels nostres pares era també el nostre i no els vam criticar mai per haver-lo de compartir» (2006, p. 91). La poeta i traductora Núria Parés en presentava una imatge menys amable, d'aquesta expatriació obligada: «Vivimos de prestado: no vivimos. / Fuimos menos que el sueño / de una generación, la fronteriza / de todos los anhelos» (1959, p. 41). Després de passar els anys d'infantesa i primera joventut –els anys de formació– en terres catalanes, en alguns casos van mantenir viva la llengua originària i, si escau, hi van escriure, mentre que en d'altres van decantar-se per la del país d'adopció. L'extensa i reputada obra de Ramon Xirau, composta en dues llengües, il·lustra la irremeiable diglòssia que aquesta

generació ha patit: s'ha valgut del castellà per als assaigs filosòfics i literaris i, del català, per a la poesia; és a dir, de la llengua comuna del seu medi per a la ciència i de la llengua íntima per a la creació. I per a la traducció professional? Sense demanda, mercat o indústria en la llengua «perduda», per a aquesta generació tan sols ha estat possible la traducció a la llengua «trobada», la qual, evidentment, amb el temps han dominat tant o més que la de naixença. La mateixa Núria Pi-Sunyer, filla del polític i escriptor Carles Pi-Sunyer, s'hi va exercitar quan les circumstàncies vitals i econòmiques ho reclamaven. D'una manera ben amateur mentre encara residia a Londres: «en aquella època vaig servir d'acompanyant i de traductora a diverses persones que van venir a veure el nostre pare» (2006, p. 266). Aquelles primeres experiències d'usos lingüístics van encaminar-la en el pas per la universitat: «L'exili et fa molt sensible en les maneres de guanyar-te la vida i jo tenia molt clar que serien els idiomes que ho farien possible. Em vaig decantar, per tant, cap al Departament d'Anglès» (2006, p. 293). Després, en instal·lar-se a Veneçuela, va haver de recórrer al castellà, una tercera llengua tan propera –o gairebé– com les altres dues. Tan bon punt va arribar-hi, l'Acadèmia de la Història li va oferir «una traducció a l'anglès d'una protesta contundent que ells feien en resposta al llibre que Salvador de Madariaga havia escrit sobre el *Libertador* Simón Bolívar» i, abans d'aconseguir una certa estabilitat, «no va ser aquesta l'única traducció que vaig fer» (PI-SUNYER 2006, p. 340), a més de participar com a intèrpret en la X Conferència Interamericana, del 1953, organitzada per la Unió d'Estatos Americans. Un cop més, l'intercanvi de paraules significava intercanvi de diners.

Potser encara caldria incloure-hi, en aquest recorregut apressat de tipologies de traductors «professionals» exiliats, una darrera categoria: la dels traductors autoexiliats. Molt joves aleshores (d'una edat similar a la de les lleves de «l'exili manllevat»), no van sortir del país el 1939, amb la victòria franquista, sinó uns quants anys després, a causa de l'asfíxia ideològica o econòmica. La breu exposició de tres casos distints bastarà per a comprendre que els seus confinaments difereixen una mica dels anteriors i s'aproximen, de manera progressiva, a les idiosincràsies de l'emigració *tout court*. Josep Palau i Fabre, força coercit políticament, va residir a París del 1945 al 1961, on va traslladar al francès el *Llibre d'Amic e Amat*, de Ramon Llull, i poemes d'Ausiàs Marc, Jordi de Sant Jordi, Carles Riba o Salvador Espriu. És a dir, va practicar una mena de traducció inversa, en la qual la llengua d'arribada era la llengua «estrangera». ⁶ Un cop retornat a Catalunya, Palau i Fabre va traduir escriptors francesos que admirava i que van influir poderosament en la seva obra pròpia, com Rimbaud i Artaud (a qui es va obstinar a conèixer). D'altra banda, Jordi Arbonès va partir de Barcelona cap a l'Argentina el 1956, tenallat per

6. No va ser pas l'únic. En aquest sentit, val la pena de recordar, ni que sigui de passada (i a tall d'homenatge), el nom de Joan Mascaró, traductor del sànscrit a l'anglès.

les penúries financeres i rere les passes de la seva promesa. Autodidacta, va treballar a l'editorial Poseidón, de Joan Merli, com a corrector i traductor anònim de novel·les policiaques. Més endavant, va convertir aquesta activitat en ofici i va signar una cinquantena de traduccions al castellà i, a partir dels anys setanta, vora dues-centes al català, sempre des de Buenos Aires. Probablement ha estat l'únic traductor expatriat que ha viscut de traduir al català de manera regular. A diferència d'altres torsimanyans transvestits lingüísticament, Arbonès, des de la llunyania, «sabia que la seva feina tenia un sentit i era d'utilitat per a la gent del seu país» (CARBÓ 2005, p. 22). A l'últim, Ramon Folch i Camarasa als anys cinquanta ja havia reescrit al castellà més de dos-cents llibres, sense signar-los mai, per haver-ho de fer a una llengua imposada. Els anys 1960 va convertir-se en un dels traductors catalans més prolífics: 12 títols el 1964, 21 el 1965, 18 el 1966, 15 el 1967... fins a arribar a més de cent-cinquanta. La crisi editorial del començament dels anys 1970 el va empènyer a provar sort en un organisme internacional. Del 1973 al 1986 va treballar a l'Organització Mundial de la Salut, a Ginebra, com a traductor de textos mèdics i administratius de l'anglès i el francès a l'espanyol, «on, segons se m'informà el mateix dia del meu ingrés a l'Organització, si arribava a traduir no pas trenta sinó set pàgines al dia ja hauria complert decorosament la meva obligació. Set pàgines, ni cal dir-ho, pagades a un preu que multiplicava per deu o més el que havia cobrat fins aleshores» (FOLCH I CAMARASA 2006, p. 27). L'abandó del país significava un fracàs en la seva voluntat d'esdevenir, en plena postguerra, un escriptor professional en català, però un fracàs relatiu, perquè n'ha estat un pioner.

Quan tot just feia un parell de setmanes que havia hagut de partir cap a França, l'11 de febrer de 1939, Carles Riba, des d'Avinyó, escrivia a Joan Mascaró, refugiat a Cambridge: «Em preocupo sobretot d'evitar la dispersió, de mantenir, malgrat les distàncies físiques, la proximitat espiritual dels emigrats catalans. Crec que ella podria evitar la ruïna total de la nostra cultura» (MIR 1998, vol. II, p. 178). La «dispersió» no es va poder impedir, però sí la «ruïna». Potser perquè subsistia el sentiment de «proximitat espiritual», en la pervivència del qual la traducció va tenir un paper tan discret com perseverant, baldament s'articulés per mitjà d'«altres» llengües i de dedicacions molt heterogènies. També va servir, directament o indirecta, per a salvar els mots. És cert que molts traductors hi havien arribat de manera forçada, s'hi dedicaven per necessitat i, de retruc, experimentaven un estranyament lingüístic. No obstant això, deixaven una petja, un rastre de «catalanitat» dispersa. A més, a la llengua pròpia –o sentida com a pròpia– també hi van traduir una bona colla d'escriptors, perquè els plaïa o perquè els calia, de la mateixa manera que necessitaven escriure en català a l'estranger. Contra tot pronòstic, al pol Nord, les flors hi van florir.

Referències bibliogràfiques

M. ANDÚJAR, 1949: *La literatura catalana en el destierro. Conferencia leída en el Ateneo Español de México, el 4 de noviembre de 1949*, Mèxic: [s. e.].

M. BACARDÍ, 2006: «Anna Murià, traductora (in)visible», *Quaderns. Revista de Traducció*, núm. 13, p. 77-85.

M. BACARDÍ, 2009: «La traducció catalana a l'exili. Una primera aproximació», *Quaderns. Revista de Traducció*, núm. 16, p. 9-21.

X. BENGUEREL, 1971: *Memòries (1905-1940)*, Madrid-Barcelona: Alfaguara.

M. CAMPILLO, 2009: «Cèsar-August Jordana, *El món de Joan Ferrer*», *Quaderns. Revista de Traducció*, núm. 16, p. 29-42.

F. CANYAMERES, 1972: *Diari íntim*, Barcelona: Pòrtic.

F. CANYAMERES, 1996: *Obra completa VI. Epistolari (1939-1951)*, Barcelona: Columna.

J. CARBÓ, 2005: «La novel·la de Jordi Arbonès», *Quaderns. Revista de Traducció*, núm. 12, p. 11-24.

J. CASTELLANOS, 2000: «L'exili català: continuïtat i ruptura», dins M. AZNAR SOLER (ed.), *Las literaturas del exilio republicano de 1939*, Bellaterra: Gexel, p. 31-44.

M. DURAN, 1998: «El doble exili dels poetes catalans a Mèxic. Memòria personal», *Catalan Review*, vol. XII, núm. 2, p. 9-19.

G. ERILL I PINYOT, 1999: *Ferran Canyameres. Entre la memòria i l'oblit*, Barcelona: Baula.

T. FÉRRIZ ROURE, 1998: *La edición catalana en México*, Guadalajara: El Colegio de Jalisco.

T. FÉRRIZ ROURE, 1999: «La aventura del libro catalán en México», *Letras del exilio. México 1939-1949*, València: Universitat de València, p. 63-72.

R. FOLCH I CAMARASA, 2006: «La traducció, el país i les circumstàncies», dins *Doctor Honoris Causa Ramon Folch i Camarasa*, Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona, p. 15-28.

D. GUANSÉ, 1966: *Abans d'ara*, Barcelona: Proa.

D. GUANSÉ, 1971: «Notícia de C. A. Jordana», dins C. A. JORDANA, *El món de Joan Ferrer*, Barcelona: Proa, p. 5-9.

C. GUILLÉN, 1998: *Múltiples moradas. Ensayo de literatura comparada*, Barcelona: Tusquets.

C. A. JORDANA, 1971: *El món de Joan Ferrer*, Barcelona: Proa.

J. JULIÀ, 2011: *Poètica de l'exili. L'elegia contemporània en la lírica catalana de postguerra*, Palma: Lleonard Muntaner.

A. MANENT, 1989: *La literatura catalana a l'exili*, 2a ed., Barcelona: Curial.

A. MANENT, 1993: «L'exili cultural de 1939», dins *Quaranta anys d'exili (1939-1975). Memòria i història*, Barcelona: Fundació Carles Pi i Sunyer, p. 133-148.

- C. MARTÍNEZ, 1959: *Crónica de una emigración (la de los republicanos españoles en 1939)*, Mèxic: Libro Mex.
- E. MARTÍNEZ PALAU, 1989: *Agustí Bartra en México*, Mèxic: Universidad Nacional Autónoma de México.
- G. MIR, 1998: *Correspondència de Joan Mascaró*, Palma: Moll.
- A. MURIÀ, 1990: *Crònica de la vida d'Agustí Bartra*, 3a ed., Barcelona: Pòrtic.
- J. M. MURIÀ ROURET, 2004: «L'exili català a Mèxic. Una reflexió molt breu», *Revista de Catalunya*, núm. 197, juliol-agost, p. 35-43.
- A. OBIOLS, 2010: *Cartes a Mercè Rodoreda*, Sabadell: La Mirada.
- N. PARÉS, 1959: *Canto llano*, Mèxic: Fondo de Cultura Económica.
- N. PI-SUNYER, 2006: *L'exili manllevat*, Barcelona: Proa.
- X. PLA, 2007: *Simenon i la connexió catalana*, València: Edicions 3 i 4.
- X. PLA, 2009: «Ferran Canyameres, la creació de l'editorial Albor i la "fàbrica" Simenon», *Quaderns. Revista de Traducció*, núm. 16, p. 75-86.
- A. RIBERA, 1971: «A Terrassa, conversa amb Agustí Bartra», *Serra d'Or*, núm. 140, maig, p. 15-17.
- V. RIBERA LLORCA, 1994: *Els exiliats catalans a Mèxic*, Barcelona: Curial.
- M. ROIG, 1976: «L'alè poètic de Mercè Rodoreda», dins *Retrats paral·lels*, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, vol. II, p. 163-176.
- J. F. RUIZ CASANOVA, 2003: «Voces de la razón muda. Dos traductores del exilio: Agustí Bartra y Juan Ortega Costa», *Vasos Comunicantes*, núm. 27, p. 51-59.
- J. F. RUIZ CASANOVA, 2011: *Dos cuestiones de literatura comparada: traducción y poesía, exilio y traducción*, Madrid: Cátedra.
- A. M. SALUDES I AMAT, 2010: «Pròleg», dins A. OBIOLS, *Cartes a Mercè Rodoreda*, Sabadell: La Mirada, p. 9-38.
- P. VIVES I CLAVÉ, 1972: *Cartes des dels camps de concentració*, Barcelona: Edicions 62.